

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Кафедра військової підготовки

ІНФОРМАЦІЙНИЙ МАТЕРІАЛ

Навчальна дисципліна: „Військова підготовка”

Модуль 2.2. „Воєнна історія України”

Змістовий модуль 2.2.01. „Воєнна історія України”

Заняття: Групове заняття.

Зміст

I. Вступ

II. Навчальні питання:

1. Українські військові формування за часів Речі Посполитої, Війська Запорозького, Гетьманщини, Московського царства та Кримського ханства. Військове мистецтво українського козацтва.

2. Українці у військових формуваннях Російської, Австро-Угорської та Оттоманської (Османської) імперій та арміях інших держав світу.

III. Заключна частина

Література:

1. Історія українського війська / Авт. кол.: / М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко, А. Руккас, Є. Синиця, О. Сокирко, А. Харук, Б. Черкас; Кер. проекту К. Галушко; Під заг. ред. В. Павлова. Громадський просвітницький проект "ЛІКВЕЗ. Історичний фронт". – Х., 2016. – 416 с.
2. Історія українського війська: Курс лекцій - Ткачук П., Харук А., Соляр І., Трофимович Л.: Львів, 2016.- 145 с.
3. Історія України –Верстюк В., Гарань О., Гуржій О.: Київ, 1997. - 424 с.

Завдання на самостійну роботу:

Тема 3. Заняття 2 . (проводиться у ВНП)

1. Вивчити матеріали групового заняття (консультації у викладача).
2. Етнічний склад військ Речі Посполитої (королі Речі Посполитої, князі, гетьмани, крилаті гусари, панцирні козаки тощо).

Тема 3. Заняття 3. (проводиться дистанційно)

1. Особливості військового мистецтва українського козацтва (Війська

Запорозького) на суходолі та на морі (облога фортець, дії піхоти та кінноти на суходолі, використання в боях пересувних таборів, козацька флотилія у Чорному морі тощо).

2. Військові походи українського козацького війська під проводом гетьмана Івана Мазепи.

3. Українці у повстанні «декабристів» 1825 року в Російській імперії.

4. Підготовка рефератів за воєнно-історичною тематикою запропонованою викладачем.:

- ✓ Битва на Жовтих Водах (1648 р.). Передумови, сили сторін, хід битви, наслідки.
- ✓ Конотопська битва (1659 р.). Передумови, сили сторін, хід битви, наслідки.
- ✓ Батуринська трагедія (1708 р.). Передумови, хід бойових дій. Значення подій в сучасному житті України.

Вступ

Неможливо знайти у минулому України якесь інше явище, яке б так глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю всього українського народу. З початків козацтва і до сьогоднішнього дня, а, вочевидь, і на майбутнє, життя українців — «і мертвих, і живих, і ненарождених», усієї нації з її минулим, сучасним і майбутнім, було, є і буде нерозривно пов'язане з козацтвом. Переконаність у надзвичайно важливій ролі козацтва в історії України — це одна з тих небагатьох істин, яка не викликає сумніву у людей з різними, навіть протилежними поглядами на політику, ідеологію та історію. Це та сторінка історії, яка інтегрує, об'єднує наше й досі розколоте суспільство. Козацьке минуле так глибоко й органічно вкарбувалося в історичну пам'ять народу, що на його тлі сьогоднішні політичні розбіжності набувають другорядного значення.

Участь українців у війнах Нового Часу та їх внесок у воєнні перемоги могутніх світових держав не підлягають сумніву. Беззаперечним є ствердження щодо значного впливу українського військового мистецтва на розвиток збройної боротьби міждержавного рівня.

Питання територіальної належності Криму актуальне у наш час. Інтернет переповнений пропагандистськими гаслами на зразок: «Крым — русская земля», «Севастополь — город русских моряков». Окупанти посилаються до ефемерної історичної справедливості, за якою Крим мав би належати Росії. Та чи так воно насправді? І чи справді заслужено Крим належить Україні? Що ж, спробуймо з'ясувати це питання разом.

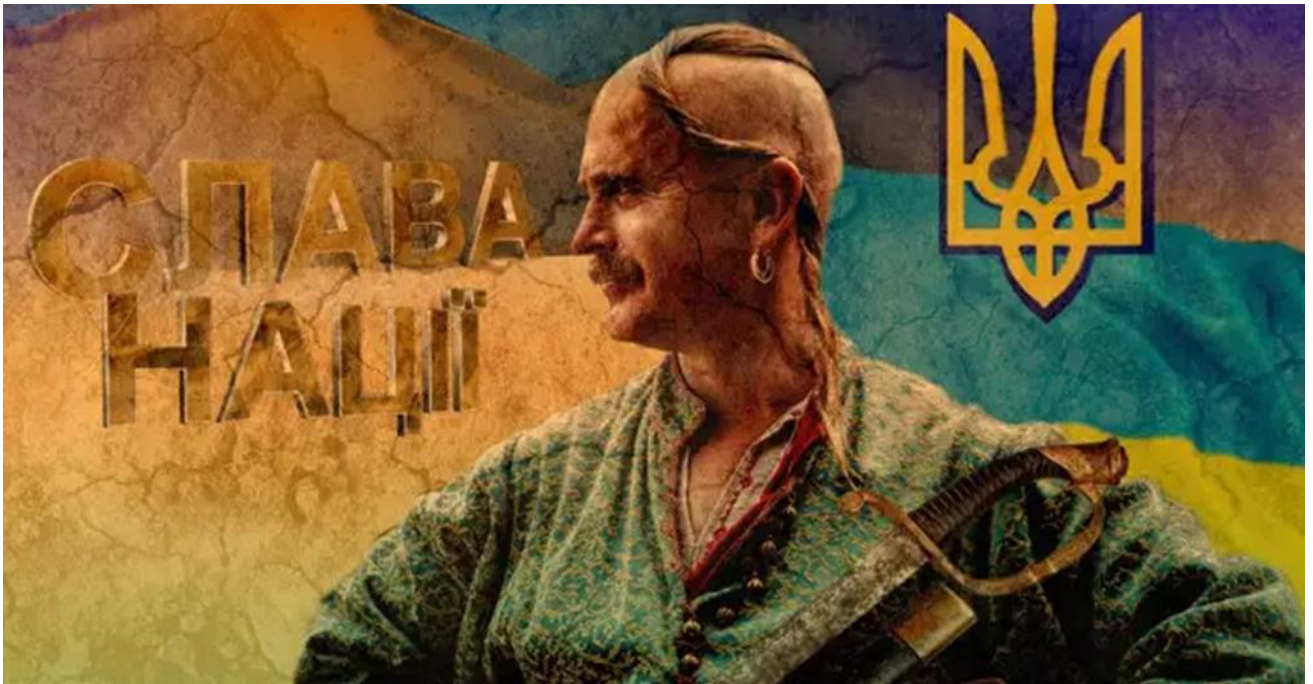
Українці становили переважну більшість передових загонів російського війська під час усіх російсько-турецьких воєн за Крим. У 1735-38 роках діяло 50 тис. українців, без урахування морських козаків

Із самого початку і до кінця війни активну участь у ній взяло козацтво України. Так, у листопаді 1769 року, козаки завдали поразки татарському загону біля річки Вовчої, взяли участь у битві при Кінбурзі, під Очаковом і Хаджибеєм. Ходили козаки під Тулогу, Ізмаїл, штурмували Перекоп, захопили Кафу.

У липні-серпні 1773 року запорожці стояли біля Гірсового під командою генерал-майора Милорадовича.

У 1776 році, вже після розгрому останньої Січі, російські полководці змушені були заново організувати суто українські військові формування, за запорізьким зразком, для війни в Криму.

Саме завдяки українцям Росія змогла здобути Крим під час російсько-турецьких воєн.

1. Українські військові формування за часів Речі Посполитої, Війська Запорозького, Гетьманщини, Московського царства та Кримського ханства. Військове мистецтво українського козацтва.

1.1. Військове мистецтво, організація, озброєння військових формувань держав на території сучасної України у XVI ст. – XVII ст.

РІЧ ПОСПОЛИТА

Річ Посполита — у 1569—1795 роках монархічна федеративна держава Польського королівства і Великого князівства Литовського. Займала терени сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, Молдови, південної Естонії та західної Росії.

Утворилася 1569 року внаслідок Люблінської унії, що об'єднала Велике Князівство Литовське і Руське та Королівство Польське. Очолював її виборним монархом, який мав складений титул короля польського і Великого Князя Литовського. Керувала державою шляхетська нація: держава була політичним об'єднанням різних народів, шляхетський стан у яких мав усю повноту влади в країні.

Військове мистецтво, організація, озброєння.

Перш за все потрібно зупинитися на військовій організації Речі Посполитої, що обумовлюється не лише перебуванням більшої частини українських земель у її складі, але й великим значенням останніх у соціально-економічному та політичному житті держави, де предки сучасних українців і білорусів склали близько 90 відсотків населення і де офіційною мовою поряд з латинською була руська (староукраїнська, старобілоруська) мова, спільна для предків українців та білорусів.

На межі XVI ст. наростання загрози з боку Московського князівства і Османської імперії разом з її васалами змусило польських королів, литовських князів та їхнє оточення реформувати литовське і польське військо. Цьому сприяла і еволюція у військовому мистецтві, завдяки якій

набувала дедалі більшого поширення вогнепальна зброя, зокрема рушниці, пістолі і гармати, що поставило перед польсько-литовськими керманічами два завдання:

- 1) якомога швидше і масштабніше забезпечення військових підрозділів вогнепальною зброєю,
- 2) посилення маневреності частин ближнього бою, насамперед кінноти.

По-перше, було реорганізоване командування шляхом запровадження на вищому рівні посад коронних гетманів і їх заступників – польних гетманів. По-друге, з'явилося окреме постійне поточне військо для захисту від набігів татар. По-третє, у військах з'явилися гармати і рушниці. По-четверте, зазнала змін кіннота, основну частину якої складала вже легка кіннота, що мала багато різновидів, зокрема татарська кіннота, улани, гусари, рейтари і драгуни (останні два види були озброєні пістолями і рушницями).

Новий етап реорганізації армії вже єдиної Речі Посполитої припав на межу XVI-XVII ст., коли Річ Посполита інтенсивно воювала з Османською імперією, Швецією та Московським царством. У 1562р. було створене постійне підпорядковане безпосередньо королю кварцяне військо, а впродовж 1570-1580 рр. завдяки зусиллям короля Стефана Баторія структура війська була реорганізована за західноєвропейським зразком, зокрема з'явилися роти та полки (регіменти) і поширилися інженерно-фортифікаційні частини.

Типи підрозділів:

- ✓ Кварцяне військо — регулярні підрозділи оплачувані з «кварты», тобто податку, що отримувався з королівщини. Створена у другій половині XVI століття від поточної оборони. Їх відділи мали від 2 до 6 тисяч вояків. Вони склалися з кінноти, піхоти та артилерії.
- ✓ Військо суплементове — формувалось під час війни.
- ✓ Військо компутове — регулярні війська, створені в 1652 р.
- ✓ Королівська гвардія — підрозділ короля, основною метою якого було забезпечення безпеки правителя та його родини.
- ✓ Посполите рушення — загони шляхти сформовані під час війни як підтримка регулярних військ.
- ✓ Військо приватне, військо ординацьке — підрозділи підтримувані магнатами (чисельність від декількох сотень до кількох тисяч вояків).
- ✓ Найманці — склалися переважно з іноземців, у Речі Посполитій їх застосовували рідко.
- ✓ Повітове військо — підрозділи територіальної оборони, зараховані та сплачені за рішенням сеймиків; метою яких була боротьба з місцевими загрозами у повітах (банди злочинців, набіги татарів); вони іноді брали участь у війнах з державною армією.
- ✓ Міські війська — піхота та артилерія, призначені муніципальним урядом для захисту міста.
- ✓ Реєстрове козацтво — відділи складені запорозькими козаками й зареєстровані на службі.

Кіннота складалась з 4 основних видів: важкоозброєнних гусар, середньоозброєнних козаків (з 70-х років називались панцирними), легкоозброєної кінноти татарського та волоського типів, а також кавалерії організованої за західними зразками — аркебузирів і рейтарів.

Для атаки корогва гусарів вибудовувалася в три і більше шеренги. Перші шеренги становили найдосвідченіші і добре озброєні товариші, а задні — їхні почтові (пахолки, свита), які розвивали успіх у разі прориву ворожого ладу. Гусарія починала атаку з відстані приблизно 100 кроків від противника. Спочатку гусари їхали кроком, потім — клусом, потім — чвалом, на відстані кілька кроків до противника перша шеренга переходила в кар'єр. Безпосередньо перед таранним ударом піки опускалися горизонтально на рівень кінської голови, хоругва переходила в повний галоп та атакувала супротивника.

До складу пішого війська входили відділи іноземної або німецької піхоти, польської або угорської піхоти, організовані за їх зразком відділи ланових, димних і виборних піхотинців, а також драгуни.

Артилерія та інженерні війська з 1637 року становили в Речі Посполитій окремі корпуси в Короні і у Литві з генералами коронної та литовської артилерії на чолі. У 1647 році постійний персонал артилерії становив 107 осіб, а з 70-х років він був збільшений до 160—180 осіб. До його складу входили також молодші офіцери. Постійний персонал в часи небезпеки знаходився у фортецях і арсеналах. Артилерія на українських землях з'явилася наприкінці XIV ст. Першими артилерійськими знаряддями були гармати і мортири. У XV ст. гармати стають стандартною зброєю українських фортець. З розвитком артилерії в Європі зазнала змін артилерія в Україні. Так у 1471 р. до озброєння міст Київщини входять тарасниці, фуклери, пищалі, що заряджались як кам'яними, так і залізними ядрами. У цей же час починають застосовувати ручну вогнепальну зброю – ручниці (або гаківниці – зменшені гармати, якими можна було стріляти з руки), а наприкінці XV ст. – рушниці з простим гнотовим замком.

Реформування війська Речі Посполитої відносно позитивно відобразилося на веденні бойових дій, зокрема проти шведів, росіян і турків, але через «шляхетську демократію», внутрішні конфлікти і брак фінансування воно мало значні труднощі.

У час воєнних дій поповнювало лави армії й міщанство. Мешкаючи компактно і маючи достатньо матеріальних можливостей для озброєння, воно

являло собою доволі потужну силу. Міське ополчення ділилося на десятки і йшло в похід під проводом війта. Тому нерідко в джерелах зазначено просто „Київський полк”, „Стародубський полк” тощо. На той час міста, особливо прикордонні, фактично були військовими центрами, а згодом стали й осередками з виробництва зброї.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Кримське ханство — станово-представницька історична держава кримської династії Гераїв. Існувала у 1441–1783 роках. Займала територію Криму, степів Північного Причорномор'я в межиріччі Дністра і Дону, а також

земель північної Кубані. Заснована Хаджі I Гераєм у 1441 році внаслідок політичного розпаду Золотої Орди. 1478 року, за правління його сина Менлі I, визнала Османського султана як халіфа мусульман-сунітів. Тримала у васальній залежності кочовиків Ногайської, Буджацької, Єдисанської, Перекопської орд, малих ногаїв Кубані та черкесів Північного Кавказу. У кінці XV та на початку XVI століття, до коронації Івана Грозного, вважалася єдиним спадкоємцем Золотої Орди, на підтвердження чого Московія до 1700 року сплачувала данину Кримському ханству.

Зазнала сильних руйнувань під час російсько-османської війни 1735–1739 років. 1774 року здобула повну незалежність як від Туреччини, так і від Росії в результаті чергової поразки Османської імперії від Росії, що було письмово закріплено мирним договором. 1783 року Російська імперія порушила договір та анексувала Кримське ханство у результаті воєнної кампанії Потьомкіна.

Військове мистецтво, організація, озброєння.

Окремої теми заслуговують кримські татари, що сформували свою державу (Кримське ханство на чолі з династією Гіреїв) у 1449 р. і відзначилися як потужна військова сила Східної Європи XV-XVII ст.

Варто зауважити, що, будучи наступниками тюркських орд і сповідуючи сунітський іслам, кримські татари у зовнішній політиці орієнтувалися на Османську імперію, султан якої був халіфом, тобто законним правителем і захисником всіх мусульман-сунітів, а також правителем для Гіреїв, які стали турецькими васалами у 1478 р. під тиском турецького війська. Так само кримські хани намагалися підтримувати дружні стосунки з північнопричорноморськими татарськими ордами, Казанським та Астраханським ханствами.

Не можна забувати, що в Кримському ханстві не існувало східної деспотії у звичному розумінні цього слова. Маючи кочівницькі державницькі традиції, в межах яких були сильними родоплемінні відносини, Гіреї обмежувалися у своїх діях представниками шести родів беїв, що впливало як на звуження владних повноважень кримських ханів, так і на специфіку формування їхнього війська.

Війська кримського хана склалися з безпосередньо ханської гвардії – сейменів, а також з військ шести беїв, які в свою чергу поділялися на війська беїв та загоони мурз.

Основною бойовою силою кримських татар, що вважалася однією з найкращих у Східній Європі, була татарська кавалерія. Переважну її частину становила легка кавалерія, озброєна луками та шаблями. Вогнепальна зброя не набула широкого поширення, як і, власне, захисні обладунки, причому останнє було їхньою спільною з українськими козаками рисою.

Кримськотатарська кіннота була однією з найманевреніших у тогочасній Європі і послуговувалася типовою для тюркських кочівників тактикою раптового удару і тактичного відступу, роблячи акцент на використанні луків. Особливістю кримськотатарського війська було те, що воно практично не використовувало тактику тривалої облоги. Також кримські татари не мали власного флоту.

На відміну від армій інших тюркських кочовиків, хани з династії Гераїв зуміли зберегти у своєму війську досить численний й добре озброєний гвардійський корпус, реформований з урахуванням османського військового досвіду. Завдяки цілеспрямованій політиці володарів Криму, ханське військо за перші два століття існування виросло від 15 тис. вояків на початку XVI ст. до 40–60 тис. вояків у першій половині XVII століття».

Говорячи про «гвардію» Гераїв, слід мати на увазі: мова не тільки про яничарський корпус османів, що регулярно брав участь у походах військ Кримського ханства, а й про підрозділи стрільців (секбани) та кавалеристів (сеймени). Найчисленнішою частиною кримського війська було кінне військо, що набиралося з кочових ногайських племен. На думку авторитетного історика В. Трепавлова, «до кінця XVI ст. кримська кіннота вже значною мірою складалася з ногаїв».

Деякі новітні прийоми татари перейняли від турок. Зокрема, вони стали використовувати бойовий порядок - «Дестур-і-Румі». Це був укріплений пересувний табір із возів, котрий захищали лучники и легка артилерія.

У XVI та першій половині XVII століття рівень військової дисципліни та організованості кримських татар викликав палючу заздрість у ворогів ханства: «Татари надзвичайно швидко вміють шикувати свої ряди й рухати їх; ці ескадрони до такої міри навчені слухатися не тільки наказів своїх очільників, а досить одного знаку нагаєм чи руху рукою, щоб зібрати розсіяних» (М. Литвин).

Тактика ведення бою з боку татар була достатньо складна і потребувала не тільки доброї виучки, але і залізної дисципліни. С. Герберштейн писав: «Вони сміливо вступають в битву з ворогом здалеку. Однак, це триває недовго: вони вдаються до хибної втечі і, в зручний момент, пускають стріли назад в переслідуючого противника, потім, раптово повернувши коней, знову здійснюють напад на розсіпані ряди ворогів. Коли їм доводиться битися у відкритому полі, і противник знаходиться на відстані кидання спису, то вони вступають в битву не стрункими рядами, а кружляють коло ворожого війська, охоплюючи його з усіх боків, щоб влучніше та вільніше кидати в нього списи. Вони наступають і відступають в дивовижному порядку».

Зброя кримських татар мала багато спільного зі зброєю інших тюркських народів середньовіччя, але мала й специфічні риси. М. Броневський, польський посол у Криму, писав: «Татари вживають на війні зброю, відому з найдавніших часів, а саме: спис, криву й довгу турецьку шаблю, турецький кинджал або перський, короткий і широкий з доброго заліза, або дорогої турецької роботи; довгі та швидкі стріли, сагайдак, а іноді короткий спис. Вони надівають панцири, шоломи та взагалі зброю перську або московську, що здобули».

Кримськотатарське військо брало участь у діях із захисту Казанського та Астраханського ханств від московського вторгнення, а також у битвах турецької армії. Попри набіги, кримські татари стануть козацькими союзниками у 1648 р.

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

Московське царство, Московія — централізована держава у період кінця XV— початку XVIII століть, з моменту прийняття Іваном IV Грозним титулу царя в 1547 році до заснування Російської імперії Петром I у 1721 році.

Військова організація.

З другої половини XV сторіччя на зміну дружині і городовим полкам приходять невеликі феодално організовані групи, на чолі яких стояв боярин або служилий князь, а в неї входили діти боярські й дворова челядь. Організація такого війська було дуже складна й побудована за феодалним принципом. Найменшою тактичною одиницею була «списса» або «спис», якою командував феодалний власник, зобов'язаний вести щорічну військову службу; а складалася вона з його озброєних людей. Така система отримує повний розвиток в XVI сторіччі.

Дана військова система багато в чому склалася завдяки Івану III. Основу війська становили служиві люди. Вони поділялися на дві категорії:

- ❖ Служиві люди «по отечеству». Це служиві князі й татарські «царевичі», бояри, окольничі, жителі, дворяни й діти боярські.
- ❖ Служиві люди «по прибору». До них відносилися пищальники, а пізніше — стрільці, полкові та городові козаки, гармаші та інші військовослужбовці «пушкарського чину». У воєнний час вони мобілізували і розподілялися по полицях дворянській раті.

До того ж треба врахувати іноземців на московській службі й народне ополчення.

Виділяють наступні роди зброї (військ):

- ✓ **Піхота.** Це стрільці, городові козаки, військовослужбовці солдатських полків, драгуни, даточні люди, а в деяких випадках — спішені дворяни та їх бойові холопи.
- ✓ **Кіннота.** До нього належало дворянське ополчення, служиві іноземці, рейтари і гусари нового ладу, кінні стрільці і городові козаки, кінні даточні (збірні) люди.
- ✓ **Артилерія.** Її складали пушкарі (гармаші) й затинщики, а також інші приборні люди.
- ✓ **Військово-інженерні загони.** Переважно це були посолські люди, але їх завдання могли виконувати й інші, наприклад — стрільці.

Козацтво почало формуватися у XIV сторіччі. У XV — на початку XVI сторіччя вони селилися на «українах» — на степових кордонах Московської держави або за ними. Хоча вони були вільним народом, але уряд хотів залучити їх до виконання прикордонних функцій, що вдалося в першій половині XVI сторіччя. До того ж козаки супроводжували каравани й здійснювали набіги на ворожі держави. Москва у вигляді платні, переважно видавала їм боєприпаси. Окремим розрядом були служиві козаки, що входили у військову організацію Московського царства з другої половини XVI сторіччя. Вони жили у прикордонних містах в козацьких слободах з організацією, як у стрілецькому війську. Вони набиралися з числа людей, що знали умови служби, але в окремих виняткових випадках — з простих селян.

Ця система була поступово скасована за Петра I, який повністю

перебудував військо за європейським зразком. Проте він не зміг відразу організувати боєздатне військо — воно зазнала ряд поразок, як у битві під Нарвою. Тому довелося вдосконалювати нове військо, щоб привести його до перемог, в яких старі війська все ще брали значну участь на початку XVIII сторіччя. Остаточно старі частини були ліквідовані до середини XVIII сторіччя; а городові стрільці в деяких місцях зберігалися майже до кінця XVIII сторіччя. Козацтво увійшло до складу іррегулярних військ Російської імперії.

Тактика.

Основним проявом військової активності, як й у Давній Русі, залишався польовий бій. Також, при необхідності — оборона й штурм фортець. З часом число полків у війську зростало, а їх побудова почала регламентуватися. Наприклад, у битвах з важкоозброєними німцями більш ефективною була тактика оточення. За інших випадків застосовувалася інша тактика.

Протягом битви могло відбуватися кілька sostupів — супротивники зближалися й починали рукопашний бій, після чого розходилися, й так декілька разів. Німецький історик кінця XV сторіччя Альберт Кранц писав, що московити зазвичай б'ються, стоячи у позиції, набігають великими вервечками, кидають списи й вдаряють мечами або шаблями й незабаром відступають назад. Кіннота іноді використовувала луки зі стрілами, але основною її зброєю були списи. При цьому вона будувалася в певний бойовий порядок й атакувала тісним строем.

В кінці XV—XVI сторіччях почалася «орієнталізація», «усхіднення» московської тактики. В результаті, за свідченням Зигмунда Герберштайна, основою московського війська стала легка кіннота, добре пристосована для далекого бою з допомогою стрільби з луків в усі сторони. Вона намагалася обійти ворога й зробити раптовий напад з тилу. Якщо ж військо супротивника витримувало напад, то московити так само швидко відступали. Пізніше ця ситуація змінювалася, однак кіннота залишалась головною дієвою частиною війська. Піхота, озброєна дистанційною зброєю (стрільці), як правило, не змінювали позицій під час бою — найчастіше вони вели обстріл противника з прикритою позиції, або зі свого укріплення (такого, як, наприклад, гуляй-город). З формуванням в XVII сторіччі полків нового ладу, тактика європеїзується. Зокрема отримують розвиток активних маневрів піхоти, широке використання піших списоносців (пикінерів), озброєння та організаційна структура кінноти наближається до європейських аналогів.

Озброєння.

До середини XV сторіччя зброєю першого натиску були списи. З XVI сторіччя їх вживання знову відроджується. У ролі кавалерійського списа використовувалася піка з гранчастим та пізніше вузьколистим наконечником. Піхотним знаряддям були рогатини — важкі й потужні списи з лавролистим наконечником.

Широко поширені були й різноманітні сокири, однак використовувалися, переважно, у піхоті. У кінноті використовувалися різноманітні легкі сокирки, а також чекани й клевці. У XVI сторіччі з'являються бердиші, відомі, як зброя стрільців. Різноманітні булави були

звичайною зброєю московитян. З XIII сторіччя набувають поширення пірначі та жердопери. У народі нерідко застосовували і дешеву саморобну зброю, наприклад, палиці — ослопи.

Основною клинковою зброєю з XV сторіччя була шабля. Шаблі застосовувалися дуже різноманітні, як вітчизняні, так й імпортовані з країн Західної Азії або Східної Європи. Їх форма теж була різною, але, в основному, перського чи турецького типу. З XIV сторіччя використовувалися зручні для проколювання ворожих обладунків кончари, а в XVII — палаші, але всі вони зустрічалися досить рідко. З формуванням полків нового ладу на озброєнні з'являються шпаги і починається їх виробництво.

В середині XVI століття на додачу до бронзових і мідних почали відливати і чавунні гармати. Крім залізних, кам'яних та чавунних, застосовувалися також свинцеві, мідні ядра та інші. У якості шроту використовували не тільки дробосічне залізо, але й каміння, та ковальський шлак. До часу Лівонської війни відноситься застосування запалювальних снарядів (вогняних ядер), а пізніше — розпечених ядер. З середини XVII сторіччя отримують поширення розривні снаряди. З 1511 року згадується «пищальний наряд», що використовувався для оборони фортець невеликі, іноді багатодульні гармати, й фортечні рушниці, включаючи затинні.

З початку XVII сторіччя ручний вогнепал поширюється серед помісної кінноти, однак пищали й карабіни були, як правило, у бойових холопів, а у дворян й боярських дітей — лише пістолети. З другої половини XVI сторіччя відомий ударно-кремінний замок, що отримав широке поширення у XVII сторіччі. У Московії застосовувалися як зброя власного виробництва, так й імпортна — право вибору залежало від заможності конкретного бійця. Причому у Московському царстві виробляли всі основні типи вогнепальної зброї, включаючи карабіни й пістолети. У середині XVII сторіччя також відзначено власне виробництво нарізних пищалей.

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Військо Запорозьке — назва козацьких військово-політичних утворень XVI—XVIII століття. В українській історіографії під терміном Військо Запорозьке найчастіше мається на увазі одне з трьох значень: 1) військово-політична організація з центром у Запорозькій Січі; 2) державне утворення Гетьманщина, що виникло під час визвольної війни Богдана Хмельницького в середині XVII століття на території Середнього Подніпров'я, Полісся, Брацлавщини і Запорожжя; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Гетьманщині.

У часи Гетьманщини двома основними групами Війська Запорозького були Військо Запорозьке Городове та Військо Запорозьке Низове.

Гетьманщина — українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. Веде свій початок від найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій (Республіці Обох Націй) — Хмельниччини. Головою виступав виборний гетьман. З 1654 перебувала під протекторатом московського царя. Протягом другої половини XVII — початку XVIII століття, під час громадянської війни — часу розколу та правління окремими територіями різних гетьманів, останні, в боротьбі за

єдиновладдя, визнавали верховенство Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії.

В ролі організаторів та керівників перших українських козацьких загонів найчастіше виступали представники різних прошарків польської та литовської знаті (шляхти), які обіймали керівні посади на прикордонні Великого князівства Литовського. Найвідомішими і найславетнішими з них є хмільницький староста Предслав Лянцкоронський, барський староста Берnard Претвич, канівський і черкаський староста Остафій Дашкович, активна діяльність яких припадає на I пол. XVI ст.

Що ж до рядових козаків, то вони склалися з представників різних станів і навіть увібрали окремих татар і черкесів, проте основою українських козацьких загонів можна вважати селян та міщан, що прагнули вести вільне від феодального визиску життя, беручи участь у бойових діях і оселяючись ближче до степу, де була змога займатися промислами. Ранні українські козацькі загани мали подібну до польської структуру.

Діяльність раннього українського козацтва дозволила зменшити інтенсивність татарських набігів. Але хоч бойові дії були для козаків успішними, але залишалася проблема координації дій козацьких загонів та, зрештою, консолідації козацтва. Це завдання вирішив Дмитро Вишневецький, відомий також як Байда. Будучи канівським та черкаським старостою і служивши у відділенні війська Бернарда Претвича, Дмитро Вишневецький виявив сильні організаторські здібності. Для ефективного захисту українських земель від ворожих набігів він вирішив створити козацькі залоги за Дніпровими порогами. Новим форпостом українського козацтва у 1550-х рр. став о. Мала Хортиця, де було збудовано замок Дмитра Вишневецького. Під проводом Дмитра Вишневецького українське козацтво поступово міцнішало і навіть здійснювало походи на причорноморські землі однієї з найсильніших держав XV-XVI ст. – Османської імперії, султани якої і були підбурювачами татарських набігів, прагнучи продовжувати турецьку експансію на захід та північ.

Втім, козацтво зміцнилося настільки сильно, що перетворювалося, на думку центральних польських і литовських можновладців, у загрозу не лише для турків і татар, але й для сформованої в 1569 р. в умовах Лівонської війни Речі Посполитої, тому правитель останньої Сигізмунд II вирішив у 1572 р. створити під керівництвом коронного гетьмана Єжи Язловецького загін у 300 козаків, що мали записуватися до спеціального реєстру, від чого отримали назву «реєстрові козаки». У 1578 р. король Стефан (Іштван) Баторій збільшив їхню чисельність до 500 козаків і затвердив їхню назву (Військо Запорозьке Низове) та місце розквартирування (м. Трахтемирів).

На межі XVI-XVII ст. формується три великі групи українського козацтва:

- реєстрові козаки;
- нереєстрові козаки;
- слобідські козаки.

Реєстрові козаки жили на території довкола м. Трахтемирова і були найконсервативнішою і найлояльнішою до влади Речі Посполитої групою

українських козаків. Як правило, вони брали успішну участь в офіційних війнах Речі Посполитої проти Швеції та Московського царства на початку XVII ст.

Нереєстрові козаки склали найбільшу групу українського козацтва. Велика їх частина була представлена покозаченими селянами та міщанами, які в умовах наростання феодального гніту вирішили унезалежитися від панів. Окремі їхні загони діяли в Центральній та Західній Україні, де активно вели боротьбу проти шляхти і прийшлого католицького кліру та підтримали щонайменше 8 повстань під соціальними, релігійними та національними гаслами.

Проте основна і найвідоміша частина нереєстрових козаків зосередилася в районі Дніпрових порогів і за ними (Великий Луг), заснувавши до 1648 р. 3 січі (дерев'яних фортеці):

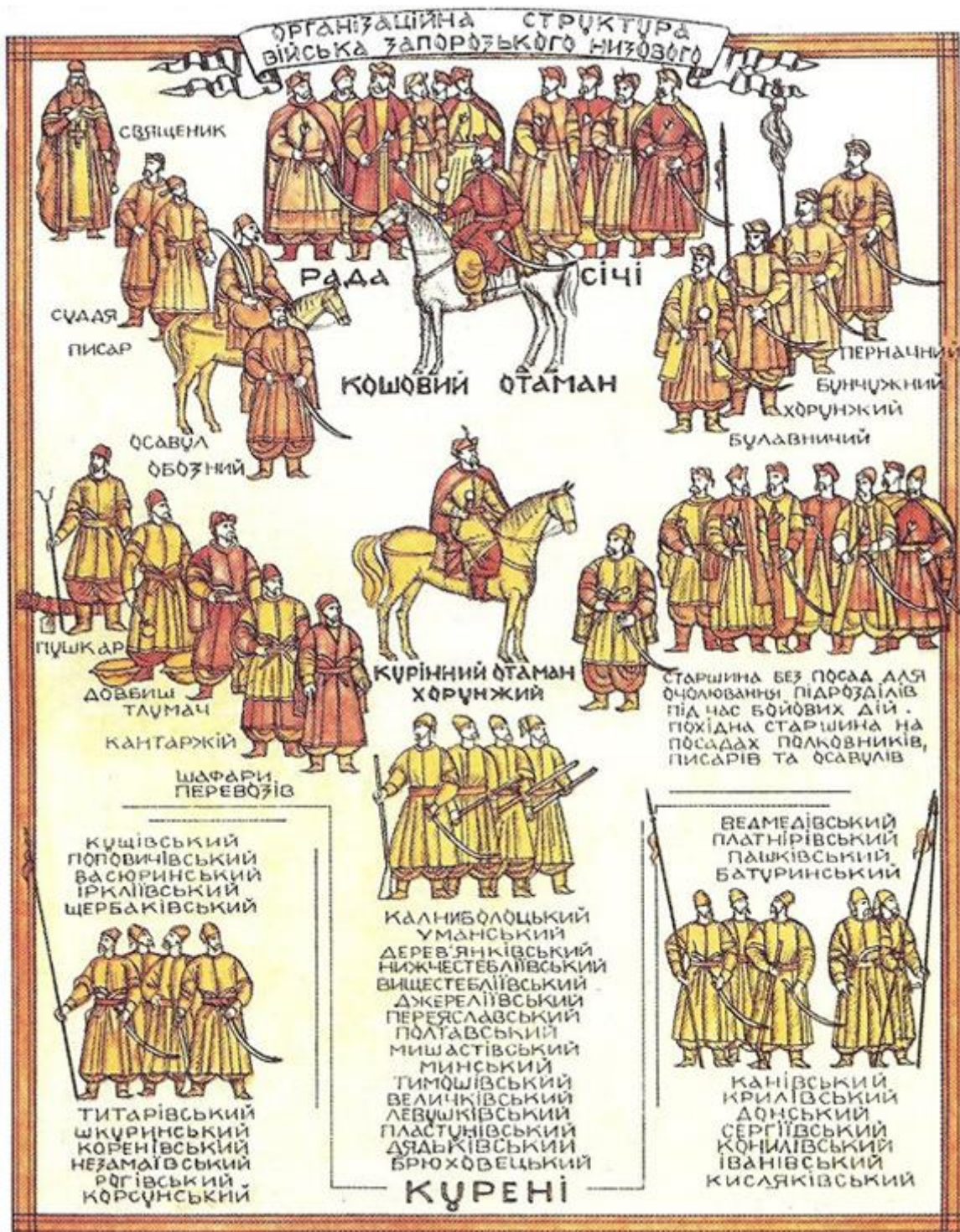
- Томаківська (1558-1593 рр.);
- Базавлуцька (1593-1638 рр.);
- Микитинська (1638-1652 рр.).

Територія Запорозжя називалася „землями Війська Запорозького”. В основу поділу Запорозького козацтва було покладено два принципи: військовий та територіальний. Як військо запорозька громада поділялася на 38 куренів, територіально – на п'ять, а згодом на вісім паланок. Курені розміщувалися у самій Січі, а назву отримували переважно від прізвищ отаманів-засновників або міст-метрополій. Паланки у козаків були центральним управління певної частини території.

Військова організація.

Першим відомим підрозділом козацького війська був загін (перша згадка — 1533 рік). Під час Лівонської війни козацьке військо поділялося на роти, сотні, хоругви, десятки. В Запорозькій Січі наприкінці XVI століття сформувалася чітка структура війська. Головнокомандувачем запорозького війська був гетьман, далі йшли полковники, сотники, десятники.

У 1648 р. „Військо Запорозьке реєстрове” складалось з шести полків (Переяславського – 2982 козаки, Канівського – 2263 козаки, Черкаського – 2808 козаків, Чигиринського – 3291 козак, Білоцерківського – 2990 козаків, Корсунського – 3333 козаки).

Українське козацьке військо в першій чверті XVII ст. будувалось за традиційними принципами Війська Запорозького. При цьому первинною одиницею його похідного формування був підрозділ з 10 чоловік, який очолював товариш. Цей підрозділ складав основу організаційної структури бойового підрозділу з 50 чоловік – загону. Пізніше посада товариша трансформувалася в посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу – похідної сотні. Враховуючи те, що кожен десятий козак був товаришем – молодшим командиром, то військово або січове товариство слід вважати досить чисельним. Так, гарнізон Коша мав 200 чоловік товариства (при загальній кількості гарнізону – 2 тис. чол.).

Протягом першої чверті XVII ст. первинною тактичною одиницею Запорозького Війська був підрозділ, який формувався з 500 чоловік бойового

складу одного або декількох куренів. Цим підрозділом і обмежувався кількісно бойовий склад куреня під час запису до нього козаків, що призвело в період апогею розвитку Січі до виникнення великої кількості куренів.

Очолював курінь курінний отаман, який обирався козаками на Раді куреня. Оскільки ця посада на Запорозжі була мобілізаційною та адміністративно-господарчою, то той, хто її обіймав, не очолював тактичного підрозділу, що формувався з козаків куреня (тобто, не брав участі у поході).

Запорозжі являли собою укомплектоване на корпоративній основі військово-ієрархічне формування з числа визнаних козаками осіб, професійних вояків, яких приймали на службу як добровольців або мобілізували за наказом запорозької влади.

Стосовно організації Війська Запорозького необхідно констатувати, що його комплектування, організацію, склад і систему управління необхідно класифікувати як групу чинників, що зумовили боєздатність Війська Запорозького. За тих історичних умов територіальна паланково-курінна система виявилася найбільш ефективною формою при вирішенні головної проблеми побудови збройних сил – забезпеченні постійного джерела поповнення армії. Ця система об'єктивно відповідала завданням і потребам підтримки козацького війська. Щоб знаходитися на належному рівні та в боєздатному стані, створювала матеріальні запаси та людські резерви, а також сприяла проведенню швидкої суцільної мобілізації. Вона була унікальною на той час і не мала аналогів серед інших країн, де панувала система комплектування армій шляхом вербування. Найважливішою перевагою прийнятої на Січі системи було й те, що вона формувала армію з високими патріотичними якостями, що відрізняло її від інших армій, підрозділи яких були автономними і внутрішньо слабо пов'язаними між собою. Саме тому ця система у козаків практично не змінювалася. Але ця незмінність не тільки не стримувала позитивні зрушення в розвитку способів ведення збройної боротьби, але й сприяла безпосередньому вдосконаленню організаційної структури діючого похідного складу Війська Запорозького.

Військове мистецтво. Тактика. Козацьке військо було універсальним. Ударну силу козацького війська становила піхота, озброєна рушницями, холодною зброєю. Кількість шеренг козацьких стрільців не була сталою. Козаки вели вогонь з рушниць стоячи, з коліна, навіть лежачи. Успіх в бою досягався або за допомогою раптової атаки або щільного рушнично – артилерійського вогню. В XVI ст. у Європі стрільці шикувалися в 10 рядів, у XVII ст. стрій зменшився до 6-ти. Загальним було те, що кожна дія рядового регулювалася командою старшого. Козацтво, котре цінувало самостійність вояка в межах його підрозділу, не потребувало розроблення такої щільної системи команд і чітко визначеного шиккування.

Козацька кіннота являла собою легку кавалерію з відповідними завданнями — розвідка, флангові атаки, переслідування, рейди, заманювання до пастки тощо. Кіннота атакувала противника «лавою»; якщо не перемагала — відступала під прикриття піхоти. Загалом, козацькій кінноті були притаманні швидкість, витривалість, агресивність, багатофункціональність.

Важливе місце у козацькому війську займала артилерія. При стрільбі з гармат використовувались кулі, картеч, запалювальні снаряди тощо. На Січі постійно знаходилось 20-30 гармат, а зайві гармати зберігалися у Військовій Скарбниці в потаємному місці нарівні з коштовностями. В далекі походи козаки вирушали тільки за наявності артилерії. Гармати Запорозького Війська були переважно середнього та малого калібру. Це забезпечувало артилерії велику рухливість та маневреність, що відповідало тактиці козацького війська.

Через те, що тактика козацького бою відштовхувалася від оборони, бій супротивнику козаки намагалися нав'язати на важкодоступній місцевості. Готуючись до бою, козаки будували вали, рови, дерев'яні укріплення. Основним оборонним укріпленням у поході був табір — укріплення з возів, з'єднаних мотузками, ланцюгами. Головним призначенням табору возів було прикриття від атак кінноти і списоносців. Згідно з організаційною структурою війська того часу на кожні 5-10 козаків був один віз, на якому перевозилась зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней (взимку), лопати, сокири, пилки та ін. На окремих возах перевозилися гармати. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось спішене військо. Посередині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були не замкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав «крила», тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору.

Родзинкою козацтва були його здібності в саперній справі. Кожен козак крім рушниць та запасу харчів, повинен був мати сокиру, лопату, і все потрібне для того, щоб сипати вали. Під час захоплення ворожих фортець козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. В першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навалюючою атакою, не зважаючи на первинні, іноді доволі великі, втрати, ввірватися всередину. Якщо ворог очікував на атаку, то козаки наближались, прикриваючись переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами, а то й просто возами, на стіни залазили за допомогою драбин.

У запорозьких козаків був свій флот, який складався з «чайок» — човнів, що вмщували 50—70 воїнів і були озброєні 4—6 невеликими гарматами, а також човнів на 20—30 осіб. У морських боях козаки намагалися атакувати супротивника непомітно: вночі або проти сонця. Наблизившись до ворожого судна, брали його на абордаж. Висаджуючись на берег, брали з собою одну рушницю, а в кожному човні для охорони залишали двох козаків і двох джур. Як і на суші, козаки максимально використовували рушнично-артилерійський вогонь проти живої сили противника.

Похідний порядок будувався за всіма правилами військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилався на відстань до 6 км, розвідувальні роз'їзди. За розвідувальними загонами на відстані 4—6 км рухався передовий загін кінноти, який теж висилав на відстань до 6 км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11—15 км за

передовим загonom йшли під захистом таборів головні сили війська. У свою чергу від табору на відстані 2-3 км висилались дозори фронтальної і бокової сторожової охорони.

Бій із ворогом козаки розпочинали герцем, тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Козацька старшина вважала ознакою лицарської честі викликати ворога на поєдинок. Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу. Для артилерійського обстрілу ворожого табору поблизу нього під захистом валів та шанців обладнувались під час темряви вогневі позиції. Якщо ж командування противника вирішувало дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалось в бойові порядки. Відповідно до нього займало бойовий порядок і козацьке військо. В центрі ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах піхота розташовувалась в три шеренги. В розривах між піхотними підрозділами ставали гармаші з легкою артилерією.

При підтримці артилерії з табору починався наступ козацького війська або відсіч атаки ворога. Кіннота розпочинала атаку „лавою”, а піхота, ведучи неупинний вогонь з гармат та рушниць, який забезпечували першій шерензі дві інші, готуючи набої, підтримувала атаки кавалерії. Така взаємодія була здійснена під Зборовом, Берестечком та Городком. Піхота наступала під захистом шанців, які вона сама копала. Якщо під час бою козацьке військо змішувалось з ворожим, то такий бій вони називали „галасом”. Бій окремими загонами, не зв'язаними між собою козаки називали „розгардіяшем”. А якщо піхотний підрозділ потрапляв в оточення, то він приймав бойовий порядок „триангулою”, тобто стрій трикутником. Головною метою бою було виснаження противника та його деморалізація. Тому, в таборі створювався резерв, який у вирішальний момент мав завдати раптового удару. Навальне охоплення ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вмiле використання рельєфу місцевості – характерні риси військового мистецтва запорозьких козаків.

Відразу наголосимо на базисних прикметах Війська Запорозького: гнучкості, дієвості та природності. Під гнучкістю розуміється здатність пристосуватись до мінливих обставин будь-якого бойового зіткнення. Дієвість – постійне утримання ініціативи в бою, що виявляється у відповідних діях. Щодо природності, то під нею варто розуміти самодостатність бойової діяльності Війська Запорозького, всупереч кон'юнктурі та іншим чинникам. Все це стало передумовою успішності військових дій козацьких формувань завдяки здатності як застосовувати універсальні елементи військового мистецтва, так і створювати самобутні принципи й методи ведення війни.

Основні елементи військового мистецтва, зокрема, й стратегій Війська Запорозького, задіяних ним під час Хотинської війни 1621 р.:

1. Передбачливе запевнення стратегічного резерву.
2. Швидка й максимальна мобілізація.
3. Використання уразливості зверхника для покращення свого положення.
4. Стратегічна широта діяльності на суходолі та на морі.

5. Ведення війни на ворожій території.
6. Захоплення та руйнування ресурсів противника.
7. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення.
8. Випередження противника у прибутті до місця збору.
9. Прагнення до рішучих і швидких дій.
10. Співпраця з союзниками.
11. Застосування практики військових нарад.
12. Вибір зручного місця для таборування.
13. Швидка побудова функціонального табору з возів.
14. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд.
15. Приховування реального стану війська.
16. Здійснення різнорівневої розвідки.
17. Несподівані контратаки у найслабші місця ворога.
18. Навальність і рішучість у бою.
19. Організація «нічної війни».
20. Комбінування «нічної війни» та форсування річки.
21. Використання річки як комунікації (для проникнення у запілля ворога й отримання продовольства й резервів).
22. Дезорганізація комунікацій противника.
23. Дотримання бойової дисципліни.
24. Протидія пошестям.
25. Підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом.

Озброєння. У козацькому війську не існувало єдиних стандартів озброєння та амуніції і кожний козак мав озброєння згідно з його вподобанням та матеріальними можливостями.

Вогнепальна зброя, яка носилася або в спеціальній кобурі вершниками або на ремінці за спиною була надзвичайно різноманітною, що значно знижувало ефективність стрільби шеренгами та наскоків кавалерії.

Основною вогнепальною зброєю козаків були мушкет та рушниця, або аркебуза, яка була легшою та меншою за калібром. Гаківниця – більш потужна та важка рушниця з калібром 25-30 мм, довжиною ствола 1-2,5 м. Застосовувалася в якості стаціонарної зброї, особливо при облогах чи для захисту табору. Карабін – в основному зброя кавалерії, являв собою вкорочений та полегшений варіант рушниці з калібром 10-12 мм. З ударно кремінним чи колісним замком. Бандолет – трішки коротший за карабін, але калібру 14-16 мм. З ударно кремінним чи колісним замком. Пістоль – був на озброєнні також у кавалерії, являв собою найменш потужний варіант ручної вогнепальної зброї з коротким стволом. Лук – незважаючи на перехід до вогнепальної зброї, доволі довгий час використовувався, особливо під час дощу, коли порох намокав або при закінченні набоїв. Середня відстань стрільби 200-300 кроків, іноді до 500. Лучник міг за хвилину випустити 8-12 стріл, і влучно стріляти на відстані близько 130 кроків.

Холодна зброя:

Шабля – основна холодна зброя, зазвичай угорсько-польського типу, чи «ординка». Це шаблі з довгим (до 90 см), плавно вигнутим клинком, як правило з відкритим руків'ям, на перехресті іноді знаходився перстень для великого пальця, що забезпечувало надійніше утримання шаблі. Тримали при лівому боці у спеціальних піхвах.

Бердиш – бойова сокира з довгим держакком і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у пластинку, яка кріпилася до держака для кращого кріплення обуха. Основне застосування проти кінноти. Піхотинці тримали на спеціальному ремені за спиною.

Келеп – фактично бойовий молоток. Мав довгий загострений клівець та багатогранний обух, закріплювався на довгому дерев'яному держакку. Також проти вершника.

Чекан – невелика сокира на короткому держакку.

Ножі – різних розмірів та форм з дерев'яними та кістяними руків'ями, також суцільно металеві.

Спис – Використовувався і кіннотою і піхотою, металевий наконечник від 27 до 63 см, а держак зазвичай 3,5-4 м.

Артилерія:

Основу складала польова артилерія. Найбільш поширеними були гармати-фальконети 3 фунти (7 см) (розмір ядра та калібр) – тобто легка польова артилерія, через її маневреність та можливість її здобуття в бою з супротивником. Рідше важка польова артилерія: 6 фунтів (9 см) – «октава», 12 фунтів (12 см) – «колюбрина», 30 фунтів (16 см). Основу, за Хмельницького складали саме трофейні гармати, пізніше їх спеціально замовляли. Стріляли ядрами або шрапнеллю.

1.2. Війни та збройна боротьба за участі українських формувань у XVI ст. – XVII ст. Визначні битви.

1502 р. - Армія союзника Москви — кримського хана Менглі I Герая — у кількості 90 000 воїнів в ході російсько-литовської війни спустошила землі Правобережжя аж до Львова, Любліна і Кракова.

1508 - 1509 рр. - Кримськотатарські набіги на Правобережну Україну.

1512 р. - Кримськотатарський набіг на Волинь. Нападники розбиті у битві під *Вишневецем* (28 квітня 1512 р.) за участі Костянтина Острозького.

8 вересня 1514 р. - Битва під Оршею між 15-тисячним військом під командуванням князя Костянтина Івановича Острозького та московською армією на чолі з воєводою Іваном Челядніним. Атака польських гусарів завершила розгром московської армії, хоча погоня за її окремими частинами, що тікали до Смоленська, тривала до ночі. Втрати московського війська сягали тридцяти тисяч вояків.

1518 р. - Кримськотатарський набіг на Волинь.

1523 р. - Очаків спалили козаки Остафія Дашкевича, який його неодноразово атакував разом із Предславом Лянцкоронським.

1527 р. - Напад татар на Київщину, Волинь і Полісся. Нападники

розбиті польсько-литовсько-руським військом під проводом Костянтина Острозького у битві під *Ольшаницею* (27 січня 1927 р.).

1538 р. - Перший відомий набіг козаків на чайках на Очаків.

1557 р. - 24-дення облога і безрезультатний штурм *Хортицького замка* кримськими загонами. Оборonoю керував Дмитро (Байда) Вишневецький.

1583 р. - Взяття козаками Білгорода (Аккермана). Польській король Стефан Баторій для задоволення османського султана наказав стратити 31 козака — учасника штурму.

1591—1593 рр. – Повстання реєстрового козацтва на чолі з Криштофом Косинським. Підписання угоди на користь короля; загибель Косинського.

1594 – 1596 рр. - Козацьке повстання в Речі Посполитій під проводом Северина Наливайка та Григора Лободи супроти шляхти. Повстанський рух розгорнувся на Волині, Поділлі, Київщині, частково в Галичині та в Білорусі. Страта та загибель ватажків повстання.

23 березня (2 квітня) 1596 р. - Загони С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єднались під *Білою Церквою*, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ.

14 квітня 1596 р. - Битва під Каневом. В урочищі *Гострий Камінь* відбулася вирішальна битва. Після жорстокого бою повстанці були змушені відступити на Лубенщину. Проте шлях відступу далі був відрізаний новими коронними корогвами.

26 травня – 7 червня 1596 р. — Вирішальний бій в урочищі *Солониця* поблизу міста Лубен (сучасне село Солониця). Під час переговорів жовніри коронного війська, всупереч наказам Жолкевського, підступно напали на табір і вирізали, за деякими твердженнями, кілька тисяч повстанців разом з їхніми жінками і дітьми.

1604 р. - Польсько-литовські загони Лжедмитрія I вторглися до московських володінь на Сіверщині, де він був підтриманий місцевим населенням і козаками. Більшу частину його війська склали запорожці, селяни Чернігівщини та надвірні загони українських князів. Через 9 місяців це військо взяло Москву, і невдовзі Лжедмитрій I став першим московським імператором.

Похід гетьмана Семена Скалозуба із загоном в 4000 козаків на чорноморське узбережжя Туреччини. Спустошення кримського узбережжя. Загибель гетьмана і його флотилії у морській битві в Керченській протоці.

1606 р. – Козацький напад на турецьку Варну. Здобувши 10 турецьких галер, забрали у турків більш як на 180 тисяч золотих здобич.

1607 р. - Лжедмитрій II рушив з військом на Москву і розбив війська Василя Шуйського під *Болховом* (травень, 1608 р.). Основу його війська склали польські загони князів А. Вишневецького, Р. Ружинського і козаки І. Заруцького.

1608 р. - Запорожці, незважаючи на опір 1400 яничарів і гарматний вогонь, захоплюють ворожі гармати, пробивають укріплення і вриваються у Перекоп. Одним з найважливіших результатів взяття фортеці було визволення значної кількості християн.

1609 р. - Козаки на 16 чайках здобули Кілію, Ізмаїл і Аккерман.

1614 р. - Козаки П.Сагайдачного на 40 чайках захопили Трапезунд і Сіноп у Малій Азії.

1615 р. - Запорожці на 80 чайках пішли на Стамбул. Вони зійшли на берег між двома столичними портами, спалили й спустошили все довкола. За наказом султана навздогін козакам вирушила османська ескадра. Біля гирла Дунаю відбувся бій, у якому козаки здобули перемогу.

1616 р. - Козаки під проводом Петра Сагайдачного знову вирушили в похід проти османів. У гирлі Дніпра на них уже чекав османський флот. Та він не витримав навали запорожців і був ущент розгромлений. Очистивши Дніпровський лиман від ворогів, запорожці дісталися узбережжя Криму й узяли місто Кафу. Козаки на чолі з Сагайдачним спалили в гавані османські кораблі, знищили 14 тисяч османських вояків й визволили кільканадцять тисяч невільників. Кафу, ринок рабів — було зруйновано. Відтак козаки взяли штурмом Сіноп і Трапезунд, де спалили 25 османських суден.

1617 р. - Козаки знову дісталися до Стамбула й «заблмали своїми похідними вогнями біля вікна самого сералю», розгромили османську ескадру на підступах до гавані, убили в бою османського адмірала.

1618 р. - Польсько-козацький похід на Москву, якою заволодіти не вдалося. 14 000 поляків очолював королевич Владислав, а 20 000 козаків, які йшли з півдня — гетьман П.Сагайдачний.

1619 – 1648 рр. - Участь козаків як найманців у бойових діях у Тридцятирічній війні 1618—1648 рр. (під проводом Івана Сірка, Павла Носковського, Богдана Хмельницького, Тараського, Ганджі, Чарноти). Взяття Дюнкерка.

1620 – 1621 рр. – Хотинська турецько-польська війна.

17 вересня - 7 жовтня 1620 р. - *Цецорська* битва. В битві брала участь шляхта волинська, подільська, руська, козаки з Бару. Перемога 40-тис. армії Османської імперії над 10-тис. військом польського гетьмана С.Жолкевського.

2 – 28 вересня 1621 р. - *Хотинська* битва між військами Речі Посполитої (32,5 тис. війська Речі Посполитої та 41,5 тис. козаків) та Османської імперії (240 – 300 тис.), завершальний етап Хотинської війни 1620–1621. Завершилася перемогою об'єднаних сил Речі Посполитої та українського козацтва. Величезний внесок у знищення османської армії під Хотином зробили запорізькі козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. В результаті поразки під Хотином османський султан Осман II був змушений припинити війну.

1625 р. - Повстання Жмайла. 15 жовтня – бій біля *Курукового озера*. Повстанці завдали значних втрат ворогові, але під натиском переважаючих сил були змушені відступити. Укладення Куруківського договору.

1637 р. - Козацьке повстання у 1637 році в Україні під керівництвом Павла Павлюка проти шляхти. Найширше повстання розгорнулося на Лівобережній Україні. Повсталі здобували міста, руйнували шляхетські маєтки. В *Кумейківському* бою 16 грудня 1637 р. повстанське військо на чолі з Павлюком зазнало поразки. Повстанці відступили до Боровиці (поблизу

Черкас) і, оточені переважаючими силами ворога, змушені були капітулювати.

1638 р. - Козацьке повстання у 1638 року в Україні під керівництвом гетьмана запорізьких нереєстрових козаків Якова Острянина проти шляхти. 6 травня - бій *Лубнами* між повстанцями і урядовим військом: битва послабила обидві сторони, не давши жодній із них переваги. 13 червня під *Жовнином* посполитське військо оточило повстанців і вдерлося в їхній табір. Я.Острянин з частиною війська переправився через Сулу і відступив на Слобідську Україну під захист Московської держави.

30 січня 1644 р. — *Охматівська* битва: Великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський а також князь Ярема Вишневецький (19 000) розбили переважаючі сили татар Тугай-бея (20 000). Рештки втікачів розбив комісар Війська Запорозького Миколай Зацвіліховський біля річки Синюхи.

1648 – 1654 рр. – Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала козацька держава на чолі з гетьманом.

29 квітня — 16 травня 1648 р. - битва між військами Речі Посполитої (8 тисяч польських жовнірів) з одного боку і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його кримськими союзниками (6 000 запорозьких козаків, 3 000 кримців, 1 500 реєстрових козаків) з другого під *Жовтими Водами*. Перша перемога породила надії українського народу до виходу з-під ярма Речі Посполитої. Перехід реєстрових козаків на бік повстанців зробив вагомий внесок у перемогу військ повстанців. Надбанням військового мистецтва Богдана Хмельницького є застосування загону, сформованого з кримської кінноти, що прикривала головні сили козацької армії, і розгрому ворога частинами.

25-26 травня 1648 р. - 15-тисячне українське козацько-селянське військо Богдана Хмельницького спільно з 3 000-загоном кримськотатарської кінноти на чолі Тугай-Беєм розгромили під *Корсунем* польську армію Миколи Потоцького. Військо Речі Посполитої потрапило в ретельно підготовлену пастку і за чотири години було повністю розгромлене. Більшість жовнірів (солдатів) загинула в бою, а решта разом з командирами потрапили в полон. З усієї 20-тисячної армії врятувалося лише 1,5 тисячі осіб.

21 — 23 вересня 1648 р. — переможна битва української козацької армії, на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким (30 тисяч козаків, 4 тисячі татарської кінноти), проти військ Речі Посполитої (32 тисячі шляхти і жовнірів, 8 тисяч німців, 40 — 50 тисяч озброєних слуг і челяді, 92 гармати) під *Пилявцями*. В результаті Пилявецької битви армію Речі Посполитої було розгромлено (втрати - половина армії та всі гармати), повністю звільнено Волинь і Поділля, створилися сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель.

15 серпня — 16 серпня 1649 р. - переможна битва української

армії, яку очолював Богдан Хмельницький (40 000 козаків та 10-20 тисяч татар), над коронним польським військом під командуванням короля Яна II Казимира (30-40 тисяч вояків, найманців і озброєних слуг) під *Зборовом*. Ян II Казимир розпочав переговори з ханом. Не зацікавлений у перемозі й посиленні Б. Хмельницького, кримський хан пішов на переговори і уклав угоду з польським королем. Не маючи можливості одночасно воювати проти коронних військ і Криму, Б. Хмельницький під тиском хана змушений був почати переговори і укласти з королем Речі Посполитої договір, що дістав назву Зборівського.

28 червня — 10 липня 1651 р. - один з найбільших боїв Хмельниччини, який відбувся біля містечка *Берестечко* між Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького і союзним йому кримсько-єдисанським військом Ісляма III Герая (100 тис. українських козаків і селян (з яких близько 20 тис. кінноти), 8 – 30 тис.

кримських татар) з одного боку, та армією Речі Посполитої під командуванням Яна II Казимира (200 тис. чол.) з іншого. Битва закінчилась перемогою війська Речі Посполитої, однак козацьку армію не було розгромлено. Однією зі складових успіху королівських військ у битві під Берестечком була тактика побудови й ведення бою, що дуже відрізнялася від застосовуваної поляками раніше. Війська були розставлені цього разу незвичним німецьким способом, і козаки не змогли скористатися досвідом, який вони нагромадили за час попередніх війн.

23 травня — 2 червня 1652 р. - бій під *горою Батіг* союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького (12 -16 тис. козаків, 8 -12 тис. татарської кінноти) проти війська Речі Посполитої під командуванням Марціна Калиновського (6 тис. кінноти, 4,5 тис. піхоти; разом із табірною челяддю до 20 тисяч). Битва була однією з важливих подій в ході Хмельниччини, завершилася перемогою союзників.

1654 – 1667 рр. - Московсько-польська війна. Літо 1654 р. — московське військо (25 000) і 20 000 козаків під проводом І. Золотаренка повели наступ на Білорусь і зайняли Смоленськ.

29 січня — 1 лютого 1655 р. - битва під *Охматовим* між військами Речі Посполитої і Кримського ханства (50 тис. коронного війська, 30 тис. кримських татар) з одного боку та Військом Запорозьким і військом Московського царства (70 тис. козаків, 20 тис. московського війська) з іншого. Виснажені супротивники до весни припинили бойові дії.

7-8 жовтня 1660 р. - битва московсько-польської війни 1654—1667 років між польсько-татарським (100 тис. чол.) та козацько-московським під проводом В. Шереметьєва та Ю. Хмельницького військами (40 – 60 тис. поляків та 40 тис. козаків) поблизу містечек *Слободищі* і Чуднов на Волині. Перемога військ Речі Посполитої.

Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова царського уряду від претензій на Україну.

21 вересня 1658 – 17 жовтня 1659 рр. – Україно-московська війна - збройний конфлікт між Гетьманщиною, на чолі з гетьманом Іваном Виговським, та Московським царством. Почався з втручання Московського царства в міжусобну боротьбу в Україні — підтримки опозиційних сил. Воєнні дії велися на Лівобережжі. Війна закінчилася укладанням Переяславських статей, що встановлювали над козацькою Україною московський протекторат. Початок Руїни.

7 липня — 9 липня 1659 р. - битва між військами гетьмана Івана Виговського та Кримського ханату (40 тис. кримських татар, 17 тис. козаків, 4 тис. козацької залоги Конотопа, 4 тис. найманців (поляки, серби та валахи)) з одного боку і московським військом на чолі з князем Трубецьким (100 тис. московитів) з іншого біля міста **Конотопа**. Завершилась нищівною поразкою та великими втратами московського війська.

1666 – 1671 рр. – Польсько-українсько-татарська війна між Річчю Посполитою та васалами Османської імперії: Гетьманщиною (Правобережною Україною на чолі з Петром Дорошенком) та Кримським ханством.

19 грудня 1666 р. - Битва під Браїловим між козацько-татарськими (15-20 тис. татар та 20 тис. козаків) та польськими (6 тис. чол.) військами. Розгром поляків.

6—16 жовтня 1667 р. - Битва під Підгайцями, в якій польний коронний гетьман Речі Посполитої Ян Собеський із 3 тисячами війська та озброєними селянами зупинив наступ 15-тисячної козацької армії гетьмана Петра Дорошенка в союзі з 15 тисячами татар. Петро Дорошенко внаслідок зради калги-султана Кирим Герая змушений був укласти Підгаєцьку угоду і погодитися на зверхність Речі Посполитої над Правобережною Україною.

26 серпня 1671 р. - Битва під Брацлавом між військами Яна Собеського (6 тисяч кінноти і драгунів, 6 гармат) та козацько-татарським військом (2 тисячі козаків, 6 тисяч татар). Перемога польського війська.

1672-1676 рр. – Польсько-турецька війна між Річчю Посполитою та Османською імперією за володіння Правобережною Україною.

18 серпня - 27 серпня 1672 р. - облога **Кам'янець-подільської фортеці** (1000 солдатів, 500 городян, артилерія) турецькими військами під керівництвом Мехмеда IV (120 000 солдатів, 100 гармат), яка завершилась капітуляцією фортеці.

20 вересня — 6 жовтня 1672 р. – облога **Львова** частиною турецької армії на чолі з Каплан-пашею разом з козаками Петра Дорошенка і татарами. Загальна чисельність військ сягала 50 тисяч. Козацько-турецька армія відступила від міста, отримавши великий викуп.

11 листопада 1673 р. – Битва під **Хотином**. Об'єднане коронне і

литовське військо під командуванням коронного великого гетьмана Яна Собеського (30 тис. поляків і литвинів, 300 литовських татар) розгромило доценту османську армію на чолі з Хусейном-пашею (близько 35 тисяч чоловік), що укріпилася в колишньому таборі Речі Посполитої часів першої Хотинської битви в 1621 році.

6 травня 1684 р. - Битва під *Студеницею* — бій польсько-козацьких військ Речі Посполитої під командуванням правобережного гетьмана Андрія Могили з татарськими загонами біля Кам'янця. Татари розбили польсько-козацький загін, взяли 200 полонених і захопили прапори семи корогв.

1674 р. - Московська армія під командуванням воєводи Григорія Ромодановського і козацькі полки на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем взяли в облогу гетьманську столицю — *Чигирин*. Два тижні гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу Дорошенку під Чигирин підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи, яка змусила Самойловича і московські війська відступити. Прямуючи на Чигирин, турки спалили декілька міст Правобережжя.

1677 – 1678 рр. - Чигиринські походи — воєнні дії за участю Османської імперії, Московії, та українського козацтва право і лівобережного Гетьманатів. Одним з головних завдань цих походів було оволодіння стратегічно важливим на той час містом Чигирином. Місто було вщент зруйноване.

1687 – 1689 рр. - Кримські походи — військові походи московсько-українських військ проти Кримського ханства. Проходили під керівництвом князя В. Голіцина та за участі запорізьких козаків (близько 15 тис. чол.). Походи відволікли сили кримських татар, що надало допомогу союзникам Московії. Але вони не вирішили завдання забезпечення південних кордонів Московського царства

1695 – 1696 рр. – Азовські походи - — походи московських військ і флоту та українських козацьких полків на Азов і пониззя Дніпра під час Московсько-турецької війни 1686—1700. Безпосередньою метою походів було здобуття фортеці Азова у гирлі річки Дон. Перший Азовський похід розпочався весною 1695 року. Під Азов виступила московська армія (31 тис. осіб, 170 гармат) на чолі з генералами Антоном Головіним, Францем Лефортом і Патріком Гордоном. Одночасно з наступом на Азов українська армія (120 тис. осіб) на чолі з гетьманом Іваном Мазепою захопили у липні 1695 року османсько-татарські фортеці Кизикермен, Тавань та інші. Підійшовши до гирла Дону, московські війська 5 липня 1695 року почали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці 5 серпня і 25 вересня призвели до великих втрат і примусили московітську армію в листопаді 1695 року відступити. У квітні 1696 року московські війська (75 тисяч чоловік) під командуванням О. Шеїна вирушили на кораблях і сухоходом до Азова. Наприкінці квітня з України виступив український козацький корпус (15 тис. чол.) на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Друга частина московських військ і українська армія (70 тисяч чоловік) діяли в пониззі Дніпра. В травні 1696 року Азов був оточений з суші і блокований

московським флотом під командуванням Ф. Лефорта. Після запеклого штурму фортеці 27-29 липня українськими полками гарнізон фортеці капітулював.

1700—1721 рр. - Велика Північна війна — війна коаліцій Швеції та Московії за панування у Північній, Центральній та Східній Європі. Війна закінчилася поразкою Швеції, зробивши Російську імперію (з 1721 р.) новою домінуючою силою в Балтійському регіоні і новою великою силою в європейській політиці.

13 листопада 1708 р. – Батуринська трагедія — каральні дії московських військ із захоплення і знищення столиці гетьмана Мазепи **Батурина** і його мешканців. О. Меншиков із 15 – 20 тис. драгунів та 5 тис. піхотинців хитрістю оволодів Батуринською фортецею та завдав поразки 8 тис. загону сердюків Д. Чечеля. Під час цих дій, московські війська вирізали всіх мешканців міста, незалежно від віку і статі. За різними оцінками загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців.

8 липня 1709 р. - **Полтавська** битва — битва між союзними військами Карла XII, гетьмана Івана Мазепи та Костя Гордієнка (усього 37 тис.: 30 тис. шведів, 6 тис. козаків, 1 тис. валахів) з одного боку, й московською армією Петра I (усього приблизно 81 тис.: 33 тис. піхоти, 21 тис. кавалерії, 23 тис. нерегулярних формувань (калмики, чугуївці, донські, уральські козаки), 4 тис. козаків Івана Скоропадського, 323 гармати) з іншого. Перемога московського війська; у битві шведи і союзники втратили близько 10 тис. осіб вбитими та пораненими, втрати суперника становили 4.9 тис. осіб вбитими і пораненими. Для України наслідком Полтавської катастрофи була московська військова окупація й щораз більше обмеження автономних прав Козацько-Гетьманської держави.

1702 – 1704 рр. - Повстання на Правобережжі під проводом Семена Палія, Самійла Самуся, Захара Іскри та Андрія Абазіна. Придушене московсько – козацькими військами на чолі з І. Мазепою. Долучення земель Правобережжя до Гетьманщини.

17 жовтня 1702 р. - Битва під **Бердичевом**. Гетьман Самусь розгромив польське військо (2 тис. кварцяного війська та магнатські відділи Київського та Брацлавського воєводств) на чолі з хмільницьким старостою Я. Потоцьким і полковником Д. Рушицом. Поляки втратили 2 тис. жовнів. Унаслідок перемоги повстання охопило всю Житомирщину.

1710—1713 рр. - Московсько-турецька війна. Московське царство, Військо Запорізьке (прибічники Скоропадського), Калмицьке ханство, Молдавське князівство, князь-єпископство Чорногорія з одного боку та Османська імперія, Кримське ханство, Білгородська орда, Казиєва орда, Некрасівці, Військо Запорізьке (прибічники Орлика), Військо Запорізьке Низове, прибічники Станіслава Лещинського, Королівство Швеція з іншого. У воєнних діях на Пруті разом із османським військом були козаки П. Орлика. А гетьманські війська на чолі з І.Скоропадським разом із московськими частинами діяли в напрямку Криму одночасно з походом

основних царських сил. Проте їхні акції були малорезультативними через важкі умови походу та появу татар і запорожців в їхньому тилу. Перемога Османської імперії: Прутський мирний договір, Адріанопольський мирний договір

2. Українці у військових формуваннях Російської, Австро-Угорської та Оттоманської (Османської) імперій та арміях інших держав світу.

2.1. Українські військові формування у складі Російської імперії у XVIII ст. – XIX ст.

Долю Лівобережної Гетьманщини початку 18 ст. визначав невпинний наступ московського царату на її незалежність. Після Андрусівського розколу та скасування полкового устрою на Правобережжі, Гетьманщина продовжила існувати лише на Лівобережжі. На 1712 рік вона складалася з 10 полків:

- ✓ Гадяцький полк
- ✓ Переяславський полк
- ✓ Київський полк
- ✓ Полтавський полк

- ✓ Лубенський полк
- ✓ Прилуцький полк
- ✓ Миргородський полк
- ✓ Стародубський полк
- ✓ Ніжинський полк
- ✓ Чернігівський полк

Запорізька Січ з 1709 року до складу Гетьманщини не входила.

Під час підготовки Російської імперії, за царювання Анни Іванівни, до війни з Туреччиною склалася ситуація необхідності посилення військової присутності московитів на південно-західних рубежах держави. За умовами Лубенського договору (1734 року) укладеного між Кошем Війська Запорозького Низового з одного боку та Російською імперією з іншого, яка також діяла в інтересах Війська Запорозького Городового (Гетьманщини) закріплювався перехід Війська Запорізького Низового під московський протекторат. З дати підписання договору почався останній період існування Запорізької Січі на корінних територіях, відомий як Нова Січ.

За умовами договору з Гетьманщиною та Московщиною, Запорізькій Державі поверталася всі відторгнуті території станом на 1709 рік — від витоків річки Самари до витоків Буга зі сходу на захід; від річки Тясмин та річки Оріль до володінь ногайців — з півночі на південь. Також гарантувався самоврядний суверенітет Запоріжжя.

Запорізьке громадянство визнавало себе підданими московського монарха та зобов'язувалося підтримувати формальні зв'язки через київського генерал-губернатору на території Гетьманщини.

Обов'язками Війська Запорізького за цим договором була загальна військова охорона інтересів Російської імперії у прикордонні з Кримським

Ханатом у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї.

Вже в другій чверті XVIII століття було зрозуміло, що російська влада не має жодних намірів щодо збереження української автономії, передбаченої ще Березневими статтями 1654 року. Після палацового перевороту 1762 року на імператорський престол зійшла Катерина II, дружина імператора Петра III, яка одразу спрямувала всі зусилля на посилення влади самодержавства у величезній імперії. Важливим аспектом у політиці імператриці стало так зване «зросійщення ополячених окраїн» (під «окраїнами» царизм вбачав українські та білоруські землі). Такі плани Катерини II не передбачали ні існування козацької держави Гетьманщини, ні козацьких вольностей, ні Запорізької Січі.

1764 року було ліквідовано Гетьманщину, а ще через рік — полково-сотенний устрій на Слобожанщині. 16 червня 1775 року російськими військами було повністю зруйновано Січ.

Після розгрому Запорізької Січі та остаточної ліквідації української державності далі існували десять полків козацького війська Лівобережної України. У 1765 р. п'ять із них були реорганізовані в:

- ✓ Харківський,
- ✓ Сумський,
- ✓ Охтирський,
- ✓ Ізюмський
- ✓ Острогозький *гусарські полки* (до 1 тис. чоловік)

та об'єднані в групу Української кінноти, а інші 1784 року розформували. На півдні України та за кордоном, на Дунаї, розсіялися рештки Січі — Чорноморські, Азовські, Бузькі та Задунайські козацькі частини, але вони втратили зв'язок з Україною і поволі занепадали.

На початку XVIII ст. виникла нова форма антифеодальної боротьби - гайдамацький рух. Серед гайдамаків були козацька голота, селяни, міщани, православне духовенство. Загони гайдамаків діяли на всій території Правобережжя і користувалися широкою підтримкою населення. Повсталі боролися за захист прав православної віри, відновлення козацьких вольностей, звільнення від шляхетсько-магнатської залежності.

Найвищим злетом гайдамацького руху стала *Коліївщина*. Максим Залізняк збирає повсталих, осердям яких були запорожці, у Холодному Яру. За декілька тижнів повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Галичину. Гайдамаки звільняли селян від влади польських панів, скасовували панщину та інші форми визиску, створювали органи селянсько-козацького самоврядування. На початку червня 1768 р. повсталі оточили Умань - один із центрів польського панування на Правобережжі. На їхній бік перейшов уманський сотник І. Гонта з козаками, і місто капітулювало. Рада повсталих обрала Залізняка гетьманом і князем смілянським, а Гонту - полковником і князем уманським. Тоді військо гайдамаків налічувало 16 сотень. Наляканий розмахом Коліївщини, побоюючись поширення повстання на Лівобережжя й Запоріжжя, царський уряд наказав російським військам з'єднатися мовби для підтримки гайдамаків, а насправді надати допомогу польській армії у ліквідації повстання. В липні 1768 р. табір гайдамаків під

Уманню було оточено, і ті здались. Залишки їхніх загонів були розбиті.

Віра у "доброго царя", відсутність політичного досвіду і культури, складнощі геополітичної ситуації зумовили поразку Коліївщини. Після цього російське самодержавство відкрито взяло бік польської шляхти. Ліквідація Запорізької Січі позбавила селян останнього прихистку волі.

Війна Наполеона проти Росії, яка розпочалась влітку 1812 р., відкривала деякі перспективи для українського національного відродження, які, на жаль, не використало тогочасне суспільство. Саме тоді створилася велика кількість військових формувань для участі у бойових діях проти війська Наполеона. За короткий час на території України були задіяні та заново сформовані (надалі – офіційні назви в документах тієї доби):

❖ ***Російська Імператорська Гвардія:***

✓ Лейб-гвардії Козацький Його Величності полк

❖ ***Малоросійське козацьке військо*** (Малоросійське народне ополчення):

✓ 1-й Полтавський козацький полк

✓ 2-й Полтавський козацький полк

✓ 3-й Полтавський козацький полк

✓ 4-й Полтавський козацький полк

✓ 5-й Полтавський козацький полк (Полк Котляревського)

✓ 6-й Полтавський козацький полк (Полк Свічки)

✓ 7-й Полтавський козацький полк

✓ 8-й Полтавський козацький полк

✓ 9-й Полтавський козацький полк

✓ 1-й Чернігівський козацький полк

✓ 2-й Чернігівський козацький полк

✓ 3-й Чернігівський козацький полк

✓ 4-й Чернігівський козацький полк

✓ 5-й Чернігівський козацький полк

✓ 6-й Чернігівський козацький полк

✓ Глухівський піший полк

✓ Кролевецький піший полк

✓ Конотопський піший полк

✓ Новгород-Сіверський піший полк

✓ Суразький піший полк

❖ ***Українське козацьке військо*** (Українська козацька дивізія):

✓ 1-й Український козацький полк

✓ 2-й Український козацький полк

✓ 3-й Український козацький полк

✓ 4-й Український козацький полк

❖ ***Бузьке козацьке військо:***

✓ 1-й Бузький козацький полк

✓ 2-й Бузький козацький полк

✓ 3-й Бузький козацький полк

❖ ***Чорноморське козацьке військо:***

- ✓ Лейб-гвардії Чорноморська козацька сотня
- ✓ 1-й Чорноморський збірний кінний полк
- ✓ 9-й Чорноморський піший полк
- ❖ ***Гусарські полки Російської Імператорської Армії:***
  - ✓ Охтирський гусарський полк
  - ✓ Єлисаветградський гусарський полк
  - ✓ Ізюмський гусарський полк
  - ✓ Павлоградський гусарський полк
  - ✓ Сумський гусарський полк
  - ✓ Лубенський гусарський полк
  - ✓ Маріупольський гусарський полк
  - ✓ Ніжинський гусарський полк
  - ✓ Острозький гусарський полк
  - ✓ Олександрійський гусарський полк
  - ✓ Чернігівський гусарський полк
- ❖ ***Уланські полки Російської Імператорської Армії:***
  - ✓ Волинський уланський полк
  - ✓ Литовський уланський полк
  - ✓ Польський уланський полк
  - ✓ Татарський уланський полк
  - ✓ Чугуївський уланський полк
- ❖ ***Драгунські полки Російської Імператорської Армії:***
  - ✓ Глухівський драгунський полк
  - ✓ Житомирський драгунський полк
  - ✓ Київський драгунський полк
  - ✓ Новоросійський драгунський полк
  - ✓ Переяславський драгунський полк
  - ✓ Стародубський драгунський полк
  - ✓ Харківський драгунський полк
  - ✓ Чернігівський драгунський полк
- ❖ ***Кірасирські полки Російської Імператорської Армії:***
  - ✓ Малоросійський кірасирський полк
  - ✓ Новоросійський кірасирський полк
  - ✓ Глухівський кірасирський полк
- ❖ ***Піхотні полки Російської Імператорської Армії:***
  - ✓ Волинський піхотний полк
  - ✓ Великолуцький піхотний полк
  - ✓ Дніпровський піхотний полк
  - ✓ Житомирський піхотний полк
  - ✓ Кременчуцький піхотний полк
  - ✓ Ніжинський піхотний полк
  - ✓ Полтавський піхотний полк
  - ✓ Одеський піхотний полк
  - ✓ Чернігівський піхотний полк
  - ✓ Український мушкетерський полк

- ✓ Галицький піхотний полк
- ❖ **Гренадерські полки Російської Імператорської Армії:**
  - ✓ Катеринославський гренадерський полк
  - ✓ Київський гренадерський полк
  - ✓ Малоросійський гренадерський полк
- ❖ **Єгерські полки Російської Імператорської Армії:**
  - ✓ Ніжинський кінно-єгерський полк
  - ✓ Чернігівський кінно-єгерський полк
- ❖ **Кримськотатарська кіннота:**
  - ✓ Євпаторійський кінний полк
  - ✓ Перекопський кінний полк
  - ✓ Сімферопольський кінний полк
  - ✓ Феодосійський кінний полк
- ❖ **Інші збройні формування:**
  - ✓ Конотопське рекрутське депо
  - ✓ Ізюмське рекрутське депо
  - ✓ Ескадрон Скаржинського
  - ✓ Загін Чвертака (партизанський загін Єрмолая Четвертакова)
  - ✓ Загін Самуся (партизанський загін Федора Потапова)
  - ✓ Житомирський губернський батальон
  - ✓ Київський губернський полубатальон
  - ✓ Грецький батальон Балаклави
  - ✓ Лісові козаки

Улітку 1812 р. для участі у війні проти Наполеона фактично сформувалося українське військо загальною кількістю понад 100 тис. старшин і козаків, не враховуючи українських полків у російській армії, що існували раніше.

Загалом українські формування становили третину 320-тисячної армії М. Кутузова. Відбувши військовий вишкіл і доукомплектування, українські частини скеровувалися в райони бойових дій. В операціях 1812 р. вони брали участь на південному крилі російської армії. Кінно-козацька дивізія генерала де Вітта в складі угруповання адмірала П. Чічагова просувалася в напрямку Мінська, щоб перетнути шлях відступу головних сил Наполеона на захід. У районі Борисова вона взяла участь у розгромі 4-тисячного авангарду польського війська генерала Я.Г. Домбровського та в боях 12–14 листопада 1812 р. на р. Березині в місці переправи Наполеона з охоронними частинами.

Слобідські полки кінних козаків здійснили перехід з Чернігова і приєдналися до головних сил Кутузова. Вони брали участь у битві під Смоленськом і у відомій битві під Красним, де розгромлено французьке військо під командуванням маршалів Нея і Богарне. У триденних боях французи втратили 32 тис. солдатів убитими і полоненими. Решту українського війська спрямували здебільшого на Волинь із завданням оборони південного крила російської армії.

Під час операцій 1813-1814 рр. українські формування в складі угруповання генерала М. Милорадовича брали участь у наступі на Варшаву. Їх полки утворили основу корпусу генерала Рота, якому М. Кутузов доручив

облогу і штурм фортеці Замостя влітку і восени 1813 р. П'ять піших полків і п'ять кінно-козацьких бригад Лівобережного козацтва загальною кількістю 11 тис. козаків після довгої облоги 19 листопада оволоділи фортецею, яку обороняла 5-тисячна польська армія Гауке.

Найбільші випробування випали Кінно-козацькій дивізії, а також трьом Полтавським і Чернігівським кінно-козацьким полкам та кільком Чернігівським пішим і кінним ополченським полкам, які пройшли весь шлях до Парижа. Вони воювали під Люценом і Бауценом, де 9 травня 1813 р. 2-й кінно-козацький полк узяв у полон генерала Пюшо із залишками його дивізії та 16 гармат. Під своєю національною назвою вони брали участь у битві народів під Ляйпцігом 4–6 жовтня 1813 р. Наступного року українські частини просувалися по землях Франції, билися за форти Касель, Мец, Суасон, атакували Монмартрські пагорби, проходили маршем вулицями столиці Франції. Указом імператора Олександра I всі полки Української кінно-козацької дивізії за заслуги у боях були нагороджені срібними сурмами.

Після закінчення війни на підставі спеціального указу імператора всі українські формування повернулися додому. Піші і кінні Полтавські і Чернігівські ополченські полки були негайно розформовані, і козаки знову стали кріпаками своїх поміщиків. А 15 Лівобережних кінно-козацьких полків загальною чисельністю 12,4 тис. козаків (з 18 тис., які пішли на війну) розформували 1816 р. Через декілька років їх зрівняли в правах з селянами-кріпаками. Незадоволені своїм станом, вони у 1820–1825 рр. масами переселялися на Кубань. Понад 50 тис. українських козаків стали зародком Кубанського козачого війська. Ще якийсь час існували полки Кінно-козацької

дивізії, яка 1817 р. була злита з Бузькою, перетворена на Українську уланську

дивізію і переведена в 1825 р. до Чугуєва. Згодом на її базі створили 8-й Вознесенський і 9-й Бузький уланські полки, які проіснували до 1917 р.

Під час Кримської війни в 1854-1855 рр. російський уряд знову сформував шість кінно-козацьких полків. Окрім гострої потреби у війську, Росія переслідувала ще одну мету: не дати зробити це своєму противникові – Туреччині, яка активно сприяла творенню козацьких загонів під орудою Садика-паші (М. Чайковського). Побоюючись, що у власних визвольних змаганнях поляки таки зможуть перетягнути на свій бік українців, у 1863 р. під час польського повстання в Полтавській та Чернігівській губерніях знову сформовано козацькі полки чисельністю 3219 шабель. Заграючи з українцями, царат далекоглядно дбав про свої інтереси.

2.2. Українські військові формування у складі Османської імперії у XVIII ст. – XIX ст.

З часів зруйнування Запорізької Січі 1709, яка уклала договір про протекторат із Шведським королівством, та підписання Прутського миру

1711 року, Запорізька Січ перебувала під протекторатом Османської імперії. Запорожці, що змогли врятуватися під час розправи з козаками на Старій Січі, 1709 року з дозволу уряду турецького султана Ахмета III заснували Кам'янську Січ. Однак уже в 1711 році московські війська й полки І. Скоропадського напали на фортецю й зруйнували її.

Після знищення Чортотлицької Січі, 1709 році, запорожці розділилися:

- ❖ перша частина козаків переселилася на територію Лівобережжя (землі Січі за указом Петра I були приєднані до Миргородського полку);
- ❖ друга частина козаків, яка пішла за І. Мазепою, перейшла на територію Туреччини;
- ❖ третя знайшла собі притулок у володіннях кримського хана.

Саме третя частина козаків в 1711 році заснувала Олешківську Січ (біля сучасного міста Цюрупинська).

Незадовго до руйнування Нової Січі 1775 року, козацький флот майже всім складом був переведений на Дунай. Османський султан виділив козакам під Задунайську Січ острів святого Юрія з Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю та видав клейноди — булаву, бунчук, печатку та висвячену Константинопольським патріархом корогву. На початок запорожцям було доручено держати кордони по російській межі — понад річку Бугом.

Потік Запорозького козацтва в межі кримської держави продовжувався декілька років і досяг свого апогею в 1777—1778 роках. Року 1778 між Бугом та Дунаєм їх рахували на 4000 та за Дунаєм не менше того. А за свідченнями очаківського паші, якому в цей час підлягали козаки, їх було на кінець 1778 року вже 12000 осіб.

Напередодні Російсько-турецької війни 1787—1791 років запорожські козаки були скупчені в дунайських гирлах де був закладений Кіш у Катирлезі на Дунавці. Катирлезька Січ є першою традиційною Січчю після Нової. Дунайські козаки брали участь у військових діях, стояли залогою у фортеці острові Березань, перебували у складу Очаківського гарнізону. Козацька гребна флотилія із задунайців брала участь у Кінбурнській операції османського війська. Османське командування засилало задунайських козаків у тил для шпіонажу про дислокацію російських частин. Османські запорожці завдавали росіянам великої шкоди. Задунайська Січ з перервами та численними переїздами з місця на місце проіснувала до 1828 року.

Організація й швидке зміцнення Задунайської Січі викликало все більші симпатії в українського населення і унеможливило участь у війні українців на стороні Росії.

Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) на боці Туреччини виступали славні козацькі загони Садика-паші (М. Чайковського). Козацькі сотні М. Чайковського були практично останньою спробою залучення українського фактора до реалізації польських планів щодо незалежної держави. Йому вдалося створити у середині 50-х років XIX ст. бойові козацькі підрозділи.

Козацький полк М. Чайковського відіграв важливу роль у воєнних діях 1854 р.: з його допомогою звільнено фортецю Сілістра на Дунаї, оточену російським військом, полк першим вступив до Бухареста після відступу

росіян, а М. Чайковський якийсь час був військовим губернатором столиці Волоського князівства (Румунія тоді ще не існувала). Наприкінці 1854 р. загони М. Чайковського досягли р. Прут, по якій проходив кордон із Росією.

У велику гру втрутилася Австрійська монархія: Відень пригрозив приєднатися до антиросійської коаліції, якщо Росія не виведе свого війська з дунайських князівств. Тому ще перед закінченням війни Австрія окупувала ці території спочатку з турками, а вже в січні 1855 р. – сама. Разом із турецьким військом козацький полк М. Чайковського відійшов до Болгарії, де був розквартирований до закінчення війни і більше не брав участі у воєнних діях.

2.3. Українські військові формування у складі Австро -Угорської імперії у XVIII ст. – XIX ст.

Після руйнування Запорізької Січі частина козаків звернулася до австрійського імператора з проханням дозволити жити в його володіннях. Такий дозвіл козаки отримали. У 1785 році 8 тисяч колишніх запорожців перейшли на землі в провінцію Банат, на береги річки Тиси в її нижній частині (нині — це територія Сербії), ставши австрійськими підданими. Козаки, разом з підрозділами граничар, склали частину Військового Кордону Австрійської імперії супроти Османської імперії. Так виникла Банатська Січ.

Слід зазначити, що загалом українці становили майже 9 % всього особового складу збройних сил імперії. Зі 105 полків дев'ять були сформовані з українців. Територіальна система комплектування австрійської армії дає можливість виявити її національний склад та ступінь участі в ній українців. До Першої світової війни вся імперія була розділена на 16 корпусних округів. В межах одного округу проводився набір військовослужбовців для поповнення розквартированих на цій території полків. Певні полки так і називались: Станіславський, Коломийський та ін. Більшість вояків полку були, якщо не сусідами, то із сусідніх сіл. Таким чином, військова частина формувалася постійно з одної місцевості. Виходячи з цього можна констатувати, що українці були представлені практично у всіх родах зброї австрійської армії.

В Галичині, на Закарпатті, Буковині проти польської шляхти, молдовських бояр, угорських феодалів, згодом — також проти австрійської адміністрації виступали загони опришків. Найактивніше опришки діяли у 1730-1740-х рр. під проводом Олекси Довбуша. Загони Довбуша діяли на Прикарпатті, робили походи в Перемишль, Дрогобич, Турку, на Закарпаття й Поділля. Частина опришків переходила й на Запоріжжя. 24 серпня 1745 року народний герой був по-зрадницькому вбитий. Після його загибелі загони опришків очолювали Василь Баюрак, Іван Бойчук, Павло Орфенюк.

Рух опришків не припинився після переходу Галичини (1772) та Буковини (1774) під владу Габсбургів. У 1780-х роках у Станіславській окрузі діяли загони під проводом Д. Богуславця, Я. Фенюка, М. Баби. На Покутті в кінці XVIII століття діяв ватажок П. Гуманюк (Сапрянчук). У першій половині XIX століття в Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло

понад 50 загонів.

Зміна соціально-політичних умов у Галичині та Буковині після 1848 року (зокрема, скасування панщини) сприяла поступовому загасанню опришківського руху.

Опришки формували загони чисельністю від 3 до 100 бійців (бували випадки формування і більш чисельних загонів), потім опришки вибирали найбільш зручну для засідки місцевість, по якій проходила важлива дорога, після того робили засіки по обидва боки дороги, а також інколи готували дерева для звалення на дорогу, щоб перекрити ворогові дорогу до втечі.

Потім надійно залягали в засідці, щоб їх не було видно. Головний опришок або вартові слідкували за дорогою, пропускаючи всіх подорожніх, що не були ціллю опришків, а побачивши тих подорожніх (панів, магнатів, провладні загони які боролися проти опришків), які були їхньою ціллю, вони оцінювали сили ворога, і в тому випадку, якщо вважали, що в загону достатньо сил для знищення ворогів, несподівано відкривали вогонь з вогнепальної зброї, луків і арбалетів. Обстрілявши ворога, опришки йшли добивати ворога в ближній бій. Улюбленою зброєю опришків були дуже гострі топірці (бартки), які стали одним із головних символів опришківського руху. Після бою опришки відходили на деяку відстань і дочікувалися ночі, а потім вночі відходили на значну відстань від місця бою.

Також була і інша тактика несподіваних нападів на маєтки ворогів, вночі попередньо вирахувавши кількість оборонців маєтку і кількість здобичі в ньому.

Ці тактики були звичними для опришків, але траплялися досить різні їхні битви з ворогами, у тому числі штурми замків, фортець і невеликих міст, зафіксовані випадки ведення опришками снайперського вогню і навіть застосування гармат.

Під час „весни народів” (революційних подій в Європі 1848 р.) в Галичині створюються національні військові об'єднання, але на іншій основі: загони національної гвардії, народна самооборона та батальйон руських стрільців. На заклик Головної Руської Ради загони української Гвардії сформували тільки в кількох містах: Стрию, Тернополі, Яворові, Бережанах, Жовкві. Майже всюди формування української національної гвардії зустріло спротив з боку місцевої влади і ширшого розвитку не набуло; поляки ж зуміли за цей короткий час залучити до своїх відділів близько 20 тис. осіб.

Наприкінці 1848 р. австрійський уряд, наляканий можливістю переходу через Карпати угорських повстанців, організував селянську оборону на Галицькому Підкарпатті. Галицька інтелігенція намагалася надати цим офіційним формуванням національного характеру. У 1849 р. з ініціативи Головної Руської Ради сформовано батальйон руських гірських стрільців, до складу якого увійшли 1400 добровольців (всього зголосилося близько 3,5 тис.).

Цей батальйон вислали до Угорщини, однак він участі у боях не брав. Одяг стрільців мав елементи національних кольорів українського народу.

Таким чином українці намагалися створити свою армію, яка в майбутньому могла б стати ядром збройних сил держави.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що українці в структурі збройних сил Австро-Угорської імперії займали досить вагоме місце. Це особливо стало помітним під час бойових дій в роки Першої світової війни. Однак, по-справжньому масштабно розгорнути українські військові формації Відень так і не наважився. Прикрим виявився і той факт, що наприкінці війни десятки тисяч українських військовослужбовців імперське командування зосередило на Італійському фронті, і більшість з них спіткала тяжка доля всієї австрійської армії. Вони опинилися у полоні, який затягнувся на кілька років після закінчення війни. Ціла потенційна бойова українська армія була вилучена з виру подій на Батьківщині, в той час, коли Україна нагально потребувала військової сили у боротьбі за утвердження своєї незалежності.

Заклучна частина

Українські воїни, гартуючи свою військову майстерність та виборюючи в історії право на самовизначення, закладали підвалини української державності. Перебуваючи на службі у різних правителів та держав, вони завжди осмислювали себе як єдиний народ та прагнули до об'єднання. Ми пам'ятаємо козацьку звитягу та навчаємось бойовому мистецтву своїх пращурів, даємо гідну відсіч агресорам задля досягнення заповітної мрії кожного патріота – відновлення територіальної цілісності нашої держави та настання мирного періоду в нашій сучасній історії.